

17 OKTYABR MANİFESTİ VƏ ANADİLLİ MƏTBUATIN İNKİŞAFI

©2021

ŞÖVKƏT PƏNAHOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0000-0002-8227-4122; shovket.penahova.70@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə 17 oktyabr 1905-ci il Manifestinə verilən qiymət nəzərdən keçirilir. Bildiyiniz kimi, Rusiya imperiyasının arxaik dövlət quruluşu uzun müddət yeni global – siyasi tendensiyalarla uzlaşa bilmədi. Hökumətin vəziyyətə nəzarət etmək cəhdləri uğursuz oldu. “Sakitləşdirici” tədbirlərdən birinə misal olaraq 17 oktyabr tarixli məşhur Manifesti göstərmək olar. Bu tədbirlərdən biri olaraq, Manifestin bəndlərindən birini, yəni söz azadlığının elan olunmasını nəzərdən keçirməyə dəyər. Bu bənddə əsasən Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan xalqlara “şəxsiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, söz azadlığı və s. imtiyazlar verilirdi”. Manifestin bu müddəasının çox mühüm nəticəsi ondan ibarət idi ki, bütün ölkədə çap olunmuş nəşrlər əvvəlcədən senzuradan azad edildi. Lakin hakimiyyət üçün bu cür təlatümlü və qorxulu hadisələrin gedişində senzura tam aradan qalxa bilmədi və bu səbəbdən də mətbuata dövlət nəzarətinin yeni formaları yarandı. Məqalədə Azərbaycandilli mətbuatın inkişafı üçün bu manifestin nəticələrini əks olunur.*

Açar sözlər: *Azərbaycan, 17 oktyabr manifesti, anadilli mətbuat, Rusiya imperiyası*

THE MANIFESTO OF OCTOBER 17 AND DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJANI-LANGUAGE PRESS

©2021

SHEVKAT PANAHOVA*

* A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0000-0002-8227-4122; shovket.penahova.70@mail.ru

Abstract: *The article considers the assessment of the Manifesto of October 17, 1905. As you know, the archaic state structure of the Russian Empire could not get along with the new – global – political trends for a long time. Attempts by the government to control the situation soon failed, so by the end of 1905, all forces were mobilized to stabilize it. An example of one of the “soothing” measures was the well-known Manifesto on October 17th. As part of this course, it is worth considering one of the points of the Mani-*

festio, namely, the proclamation of freedom of speech. The population of the Russian Empire “was granted unshakable freedoms on the basis of real inviolability of the person, freedom of conscience, speech, meetings and unions”. A very important consequence of this provision of the Manifesto was that printed publications throughout the country were exempted from prior censorship. However, in the course of such turbulent and frightening events for the government, censorship could not be completely eliminated, and therefore new forms of state control over the press emerged. In the article, we studied the results of this manifesto for the development of the Azerbaijani- language press.

Keywords: Azerbaijan, Manifesto of October 17, Azerbaijani-language press, Russian Empire.

МАНИФЕСТ 17 ОКТЯБРЯ И РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-ЯЗЫЧНОЙ ПЕЧАТИ

ШОВКАТ ПАНАХОВА*

* Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-8227-4122; shovket.penahova.70@mail.ru

Резюме: В статье рассматривается оценка Манифеста от 17 октября 1905 года. Как известно, архаичная государственная структура Российской империи не смогла долго уживаться с новыми – общемировыми – политическими тенденциями. Попытки правительства контролировать ситуацию быстро провалились, поэтому к концу 1905 года все силы были брошены на её стабилизацию. Примером одной из «успокоительных» мер стал известный Манифест 17 октября. В рамках этого курса стоит рассмотреть один из пунктов Манифеста, а именно – провозглашение свободы слова. Населению Российской империи «даровались незыблемые свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний, союзов». Весьма важным следствием этого положения Манифеста было то, что печатные издания по всей стране освобождались от предварительной цензуры. Однако, в ходе столь бурных и устрашающих правительство событий, полностью цензура исчезнуть не могла, из-за чего и возникли новые формы государственного контроля печати. В статье мы изучали итоги этого манифеста для развития азербайджано-язычной печати.

Ключевые слова: Азербайджан, Манифест 17 октября, азербайджано-язычная печать, Российская империя.

Giriş

Məqalə 1905-ci ildə çar tərəfindən verilən 17 oktyabr manifestinin tədqiqinə həsr olunub. Xüsusilə də bu manifestin ana dilli mətbuatın sürətli inkişafına təsiri məqalənin əsas tədqiqat istiqamətini təşkil edir. Aparılan araşdırma zamanı müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Xüsusilə də 17 oktyabr manifestinin müsbət və mənfi cəhətləri aparılan tədqiqatın gedişində aydınlaşdırılmışdır. İlk öncə bu manifestin qəbulu zamanı mövcud vəziyyət nəzərdən keçirilmişdir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəlində dünyanı dərin iqtisadi böhran bürümüşdü. Bu böhran çar Rusiyasında da çıxışlara, tətillərə səbəb oldu. Bütün imperiyanı sarsıdan tətillər dalğası imperiyanın müstəmləkə ucqarlarını, o cümlədən də sənaye potensialı gündən-günə artan Şimali Azərbaycanı da bürüdü. Cəmiyyətin bütün təbəqələrində artan narazılıqlar cəmiyyətin siyasiləşməsi ilə nəticələndi. 1905-ci ilin payızında azadlıq hərəkatının yüksəlişi, ümumi oktyabr tətili imperiyada inqilabi şəraitin kəskinləşməsinə dəlalət edirdi. Oktyabrın 17-də çar II Nikolay (1894-1917) rejimi iflasdan xilas etmək, eləcə də Rusiya xalqlarına, guya ki mülki və siyasi azadlıqlar “bəxş etmək” üçün manifest verdi¹. Bu manifestə qədər anadilli mətbuata qarşı həm milli, həm də dini ayrı-seçkilik mətbuatımızın inkişafında güclü maneələr yaradırdı. Qafqaz Sensura Komitəsinin Şərq dilləri senzoru (1906-1918-ci illər) Mirzə Şərif Mirzəyevin Qafqazda dövrü mətbuatın vəziyyəti ilə bağlı hazırladığı cədvəldən də görünür ki, gürcü və ermənilərin milli mətbuatı ilə müqayisədə azərbaycanlıların milli mətbuatı xeyli geridə qalırdı². Təsədüfi deyil ki, erməni dilində təkəcə Bakıda çap olunan qəzetlərin sayı yalnız Bakıda çıxan rusdilli qəzetlərin sayından geri qalırdı. Erməni və gürcülər üçün problemsiz olan milli qəzet və jurnalların çapı Rusiyanın müsəlman əhalisi, o cümlədən də azərbaycanlılar üçün çoxsaylı əngəl, maneələrə başa gəlirdi. Eyni vəziyyət ictimai həyatın bütün sahələrində də müşahidə olunurdu. Bu səbəbdən oktyabr manifesti bu maneə və əngəlləri bir qədər yumşaltdı. Bu sənəd “Dövlət qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında Manifest” adlanırdı. Həmin sənəddə belə bəyan edilirdi: “İmperiyanın paytaxtlarında və yerlərdəki çaxnaşma və həyəcanlar bizim ürəyimizdə böyük kədər və qüssə yaradır... İndi baş verən həyəcanlar Rusiyanın bütövlüyünə və birliyinə xələl gətirə bilər. And içdiyimiz anda görə aqlımızın gücü və hakimiyyətin iradəsi ilə dövlətimizi belə bir böyük təhlükədən qorumağı əmr edirik. Hökumətə bizim iradəmizi sözsüz yerinə yetirmək vəzifəsini qoyuruq.

1) Xalq vətəndaş azadlıqlarının sarsılmaz əsaslarını – həqiqi toxunulmazlıq, vicdan, söz toplantı və ittifaq azadlıqlarını bağışlayırıq;

2) Dövlət Dumasına təyin edilmiş seçkiləri dayandırmadan indi də mümkün olduğu qədər əhalinin seçki hüququndan məhrum edilmiş siniflərini Dumada iştiraka cəlb etmək;

¹ **Azərbaycan tarixi**, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), Elm, Bakı 2008, s. 133.

² Мирза Мирзаев, **Материалы по истории тюркской печати на Кавказе**, Баку, Ченлибел, 2009, с. 31.

3) Belə bir sarsılmaz qayda qoyulmalıdır ki, heç bir qanun Dövlət Dumasında bəyənilmədən qəbul edilə bilməz”³.

Atılan addım və bəyan edilən bu manifest müəyyən dərəcədə mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Bu sənədin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin fəallaşmasında rolu danılmazdır. O, xüsusilə də milli siyasi mətbuatın təşəkkülü üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Əhməd bəy Ağayev hələ oktyabr manifesti ərəfəsində əbəs yerə belə yazmırdı: “Bizim iyirmi milyonluq əhalimizi gözünüzün önünə gətirin. O, hansı vəziyyətdədir? Heç hansı. Aydındır ki, söhbət kəmiyyətdən yox, keyfiyyətdən gedir. Keyfiyyət baxımından nəyimiz var? Dilimiz yox, ədəbiyyatımız yox, bir neçə aciz qəzetimiz var, mətbuatımız isə ümumiyyətlə yoxdur, haradasa Peterburqda iclasları keçən zəif xeyriyyə cəmiyyəti, daha heç nəyimiz yoxdur”⁴.

17 oktyabr manifestinin anadilli mətbuatın inkişafına təsiri

Çarın manifestindən sonra “Hümmət” təşkilatının çağırışı ilə oktyabrın 19-da minlərlə adamın iştirak etdiyi siyasi nümayiş keçirildi. Şimali Azərbaycanda nümayişlər “Rədd olsun mütləqiyyət!”, “Yaşasın azadlıq!” və başqa şüarlarla ayın axırına qədər davam etdirildi. Çar manifestindən sonra imperiyanın mərkəzində və milli ucqarlarında bir sıra siyasi partiyalar yarandı⁵. Bu partiyalar öz fəaliyyəti və ideyaları barədə xalqı məlumatlandırmaq üçün öz mətbu orqanlarını nəşr etdirməyə başladılar. Bu manifest barədə dövrün azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlərinin münasibəti və onun xalqımızın ictimai-siyasi həyatında yeri barədə milli mətbu orqanlarımızda müxtəlif məqalələr işıq üzünə görmüşdür. Müasir Azərbaycan tarixşünaslığında Ə.Topçubaşov və Ə.Ağayevin 17 oktyabr 1905-ci il Manifesti ilə bağlı fikirləri geniş şərh edilib⁶. “Kaspi” qəzetində dərc olunan “Böyük akt” adlı baş məqaləsində belə qeyd olunmuşdu ki, manifest saflaşdırılmış “mühafizəçiliyi” özünün əsas vəzifəsi hesab edən və bununla da “bütün böyük ölkəni başdan-başa qarışıqlıq və açıq terror ocağına çevirmiş” polis nəzarətinin və ağır bürokratik qəyyumluğun dar, məhvedici məhdudiyət çərçivəsinə salınmış ictimai və dövlət məişətinin görkəmini əsaslı surətdə dəyişəcəkdir⁷. Ə.M.Topçubaşovun “bu və ya digər dinə, milliyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq Rusiyanın hər bir vətəndaşı özünün insan hüquqlarını dərk etmişdir” fikri də məhz bu ümidlərə əsaslanırdı⁸. O, bu manifestin faydalı olacağına o qədər ümid bağlayırdı ki, bu fikrinin davamı kimi belə yazırdı:

³ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), т. 25, отделение 1, 1905, от №25605 - 27172 и дополнения, Государственная типография, Санкт-Петербург 1908, с.754; Сергей Витте, Воспоминания, Полное издание в одном томе, Альфа-книга, Москва 2010, с.773.

⁴ Əhməd bəy Ağayev, “Sözlər, sözlər”, **Kaspi**, Bakı 18 yanvar 1905, s.3.

⁵ XX əsr Azərbaycan tarixi, II cild, Ali məktəblər üçün dərslik, prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktəsi ilə, Təhsil, Bakı 2009, s.43.

⁶ Dilarə Seyidzadə, **Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar**, Oka ofset, Bakı 2004, s.110, 112-113.

⁷ Dilarə Seyidzadə, **a.g.ə.**, s.110.

⁸ Dilarə Seyidzadə, **a.g.ə.**, s.110.

“İndidən belə vətəndaş azadlığı və siyasi azadlıq prinsipləri əsasında şüurlu sosial-siyasi həyat üçün onların qarşısında ümumi meydan açılır”⁹. Həqiqətən də manifestin icrasında sənəddə qeyd olunanlar tam şəkildə icra olunsaydı, böyük ümidlər vəd, geniş demokratik imkanlar açılardı. Lakin 1905-ci il “İrşad” qəzetinin 1906-cı il may saylarında silsilə məqalələr nəşr etdirmiş Üzeyir Hacıbəyli əbəs yerə belə yazmırdı:

“Əlqissə, Rusiya hökuməti hökuməti-məşrutə olmağa meyl eylədi, yəni Dövlət Duması, yaxud millət məclisi qurmağa razı oldu. Lakin hökumət bu xeyir işi məcburən əmələ gətirdi... padşahlığa xərc və naloq verməyənləri seçkidən kənar elədi. Və saniyənin yerdə qalan adamlara da vasitəsiz zadsız vəkil seçmək ixtiyar vermədi... Əlbəttə, bu cürə rəftar, yəni bu cürə vəkil seçkisi camaata xoş gəlməzdi. Odur ki, camaat Dövlət dumasına bir o qədər sevinmirdi”¹⁰.

M.Rəsulzadə isə 1906-cı il, oktyabrın 17-də “İrşad” qəzetinin 245 nömrəli sayında dərc etdirdiyi “Oktyabrın 17-si” adlı məqaləsində manifestin elan edilməsi səbəbinə toxunaraq, bunu Rusiya imperiyasını bürüyən ümumi tətildə görürdü: “1905-ci ilin oktyabrın 17-də ölkənin əcab və damarları dərəcəsinə olan cümlə dəmir yolları və teleqraflar tətıl edib məmləkəti iflic halına yetirən bir zamanda xətti – Humayunu sadir olub məmləkətə səadət və rəfahət vədə etdi”¹¹. M.Şahtaxtlı 1905-ci ilin sonlarında «Новое обозрение» jurnalında rus dilində çap etdirdiyi “Müsəlmanlar və konstitusiya” adlı məqaləsində 17 oktyabr manifestini “Rusiyaya qurbanlar bahasına başa gəlmiş və gəlməkdə davam edən və indi 17 oktyabr manifesti ilə başa çatdırılan azadlıq hərəkatının” nəticəsi kimi qiymətləndirir¹².

17 oktyabr manifestinin Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında müsbət rolu özünü hər şeydən əvvəl Anadilli mətbuatın sürətli inkişafında göstərdi. Belə ki, 1905-ci ilin dekabrın ortalarından 1907-ci ilin sonuna kimi 25-ə qədər dövrü və qeyri-dövrü qəzet işiq üzünü görmüşdür¹³. Təsadüfi deyil ki, bu məqama toxunan Əli bəy Hüseynzadə belə yazırdı: “Vaqənbizdə 17 oktyabr manifesti ilə senzür ləğv olundu və bir müddət zəncirdən xilas olan mətbuat öylə bir vəlvəleyi-qiyamətnümun qopardı ki, təsirindən bütün köhnə binalarımız təməmindən sarsılıb az qalıyordu ki, bir gurultu ilə yıxıla”¹⁴. Lakin fikrinin davamında, Əli bəyin də etiraf etdiyi kimi, heç də hər şey yaxşı sonluqla nəticələnənmədi. Sürətlə açılmasına icazə verilən anadilli mətbuat orqanları bir müddət keçdikdən sonra sürətlə də bağlanmağa, həmin qəzetlərlə əlaqəsi olan şəxslər də həbs olunmağa başladı: “Lakin çox keçmədən bunlara qarşı senzuradan daha şiddətli tədbirlər kəşf olundu. Şimdi bir az fəzlə laqırtı edən hər bir baş, ya sadə mühərrir dərhal təhti-

⁹ Dilarə Seyidzadə, **a.g.ə.**, s. 110.

¹⁰ Üzeyir Hacıbəyli, **Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, II cild, Şərq-Qərb, Bakı 2005, s.212.

¹¹ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Əsərləri**, I cild, 1903-1909, Azərnəşr, Bakı 1992, s.64.

¹² Məhəmmədəğa Şahtaxtlı, **Seçilmiş əsərləri**, Çarşoğlu, Bakı 2006, s.132.

¹³ Mirzə Mirzayev, **a.g.ə.**, s. 31; Fəridə Əliyeva, “17 oktyabr 1905-ci il manifestinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə dair”, **Tarix və onun problemləri**, №3, Bakı 2011, s.53.

¹⁴ Əli bəy Hüseynzadə, **Siyasəti-fürusət**, Elm, Bakı 1994, s.48.

mühakiməyə alınıyor, aylarca həbs ediliyor... Bizdə həftə keçmiyor ki, beş, on qəzetə bağlanmasın"¹⁵. Bütün bunlara baxmayaraq, anadilli mətbuat oktyabr manifesti ilə yaranmış şəraitdən yerində istifadə etməyə nail olduğuna görə millətin maariflənməsi istiqamətində böyük işlər görə bildi. Mətbuat səhifələrində manifestin müddəaları bir-bir şərh edilərək nəinki millətə çatdırıldı, həm də böyük bir oyanışa vəsilə oldu. Məsələn, 17 oktyabr manifestində elan edilmiş azadlıqlardan biri də vicdan azadlığı idi. Haşım bəy Vəzirov 1907-ci ildə "Təzə həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Rusiyada vicdan azadlığı mümkündürmü?" adlı məqaləsində əvvəlcə bu azadlığın mahiyyətini izah edirdi: "*Vicdanın insanın içərisində, məhz özünün yaxşı tapdığı, düz və savab gördüyü bir təriqətin azadlığına hüriyyəti-vicdan deyilir... yəni hər bir kəsə öz insafı, öz vicdanı hansı dini, hansı bir təriqi və ayini qəbul edirsə, ona getsin və heç bir kəsin ona zorən və cəbrən qeyri-bir dini qəbul etdirməyə... həqqi olmasın*"¹⁶. H.Vəzirov 17 oktyabr manifestində vəd edilmiş vicdan azadlığını müsbət hal olaraq qiymətləndirir və onu şəriətimizin əsl əsası olan hüriyyətə uyğun hesab edirdi¹⁷.

Amma qeyd etdiyimiz kimi, 17 oktyabr manifestində olan ümidlər özünü doğrultmadı, vəd edilmiş azadlıqların əksəriyyətinə elə 1906-cı ilin ilk aylarından qadağalar qoyuldu, ölkədə irtica sistemi işə düşdü. Ü.Hacıbəyli 1906-cı ilin mayında "İrşad" qəzetinə ölkədə siyasi vəziyyəti belə şərh edirdi: "*Qəraz, cəbr, zor, zülm, sitəm getdikcə artır, sensurasız çıxmasına izn verilmiş qəzetlər bir-birinin dalınca bağlanırdı, azad qurulmasına rüsxət verilmiş mitinqlər və məclislər dağıdılırdı; əmniyyəti-şəxsiyyənin izi, tozu yox idi; kimini basırdılar, kimini sürürdülər*"¹⁸.

17 oktyabr manifestində nəzərdə tutulan dini azadlıq ən azömrürlü vədlərdən biri oldu, çünki Rusiyamı həm hakim siyasi, həm də pravoslav dairələri ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti aparırdı. Bu niyyətlə də İslam dininin mövqeyini zəiflətmək üçün milli mətbuata edilən təzyiqlərin ardı-arası kəsilmirdi. Odur ki, manifestin verilməsindən 3 ay sonra 1906-cı il yanvarın 31-də verilən fərmana görə yalnız pravoslav dininə təbliğat hüququ verildi. Beləliklə, Rusiya imperiyasında islam dininin siyasi statusu manifestə qədər olan səviyyədə qaldı¹⁹.

M.Rəsulzadə 17 oktyabr manifestində elan edilmiş azadlıqların həyata keçirilmədiyini manifestin birilliyi münasibətilə nəşr etdirdiyi məqalədə yazıya almışdır. Həmin məqalədə o, yazırdı: "*Bu oktyabrda vədə verənlər çox-çox idi. Həm mətbuat hüriyyəti, həm danışıq, ittifaq və ictimalar azadlığı, hüriyyəti-din və vicdan, insanın ondan mən eləmək olmayacaq bir taqım hüriyyətlər, cümləsi vəd edilmişdi. Bəli, vəd edilmişdi! ... Tamam hüriyyət və imtiyazlar mövcud oldu. Fəqət məzlumlara deyil, cəmaət qanı*

¹⁵ Dilarə Hüseynzadə, **a.g.ə.**, s.48.

¹⁶ Haşım bəy Vəzirov/ **Haşım bəy Vəzirovun jurnalistik fəaliyyəti. Kefim gələndə**, Şuşa, Bakı 2001, s. 153.

¹⁷ Haşım bəy Vəzirov, **a.g.ə.**, s.154.

¹⁸ Üzeyir Hacıbəyli, **a.g.ə.**, s.215; Fəridə Əliyeva, **a.g.m.**, s.54.

¹⁹ Fəridə Əliyeva, **a.g.m.**, s.54.

soranlara əlverişli oldu”²⁰. Eyni məqamı Ü.Hacıbəyli də təsdiq edir: “*Millət aldandığını gördü... Rusiyanın üzünü gizlənməmiş və fürsət axtaran istibdadın qara buludları bürüdü. İstibdadın, amansız istibdadın göyü guruldayıb, zülm və sitəm sədəyi-dəhşətəngizlə məmləkətin hər tərəfinə səs saldı*”²¹. Bununla belə o, tamamilə bədbinliyə qapılmır və 1906-cı il dekabrın 12-də “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi “Kim nə haydadır?” adlı məqaləsində 1905-1906-cı illərdə Rusiya imperiyasında baş verən siyasi təlatümlərin Azərbaycan cəmiyyəti üçün əhəmiyyətini, azərbaycanlıların siyasi həyata cəlb edilməsində rolunu yüksək qiymətləndirirdi: “*İndiyə qədər davam edən rus inqilabi-kəbiri Qafqaz millətlərinin dərrakəli və gözü açıq adamları üçün böyük bir dəstəvüz və rəhbər olub*”²².

Qeyd edək ki, manifestin imzalanmasından sonra çar Rusiyasının ucqar əraziləri tarixində ilk dəfə olaraq dövrü nəşrlərin ilkin senzurası ləğv olundu. Bu tədbir Bakıda Qafqaz canişinin 26 oktyabr 1905-ci il qərarı ilə həyata keçirildi²³. 1905-ci il noyabrın 24-də isə “Dövr aşırı nəşrlər haqqında müvəqqəti qaydalar” qəbul edildi. Bu qaydalara görə qanunu pozan nəşirlərə qarşı müxtəlif növ tənbeh tədbirləri tətbiq edilirdi. 1890-cı il senzura və mətbuata dair nizamnamənin daxili işlər nazirinə dövlət əhəmiyyətli məsələlərin mətbuatda müzakirəsini qadağan etmək hüququ verən 140-cı maddəsi ləğv edilirdi²⁴. Bu real güzəşt mətbuat orqanlarının açılmasını xeyli sadələşdirirdi. Mətbuat orqanı açmaq üçün qubernatorun adına ərizə yazmaq kafi idi və 2 həftə ərzində məsələ öz həllini tapırdı. Bununla da redaktorlar hətta nəşri dayandırılan mətbu orqanını belə qısa zamanda əvəz edə bilirdilər. Bu istiqamətdə Əhməd bəy Ağayevin təcrübəsi kifayət qədər maraqlı, səmərəli və ibrətamizdir. Məsələn, müxtəlif səbəblərdən qapanan, yaxud qapadılan “Həyat”, “İrşad”, “Proqres”, “Tərəqqi” və başqa qəzetlərin yerinə Ə.Ağayev qısa zaman kəsiyində 10-a yaxın Azərbaycan və rus dillərində qəzetin çapına icazə almağa nail olmuş və nəşr etdirmişdir. Hətta müxtəlif cərimələr tətbiq edildikdə, redaktorlar həbs edildikdə belə həmin dövr ziyalıları, imkanlı şəxsləri bu istiqamətdə əllərindən gələni dəstəyi əsirgəməyirdilər. Bakının mətbuat işləri üzrə müfəttişi, dövlət müşaviri Y.Boqoslovskinin Bakı general-qubernatoruna ünvanladığı çoxsaylı raportların birində belə qeyd olunurdu: “*Yerli qəzetlərdə kifayət qədər əsaslandırılmayan və eyni zamanda həyəcanlı şayiə yer aldığıda mənim məruzələrimdən sonra bu işdə təqsirli bilinən qəzet əməkdaşları və ya redaktorları tənbeh edilirdilər*”²⁵. Lakin bu tədbirlər

²⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Oktyabrın 17-si”, *İrşad*, №245, 17 oktyabr 1906; Rəsulzadə, *a.g.ə.*, s. 73.

²¹ Üzeyir Hacıbəyli, *a.g.ə.*, s. 213; Əliyeva, *a.g.m.*, s. 54

²² Fəridə Əliyeva, *a.g.m.*, s. 54; Üzeyir Hacıbəyli, *Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912)*, 2 hissədə: I hissə, Elm, Bakı 2009, s. 175; Üzeyir Hacıbəyli, “Kim nə haydadır?”, *İrşad*, №283, Bakı 12 dekabr 1906.

²³ Lalə Hacıyeva, *Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatının tarixindən (1871-1918)*, Elm və Təhsil, Bakı 2017, s. 201-202.

²⁴ Lalə Hacıyeva, *a.g.ə.*, s. 203-204.

²⁵ Lalə Hacıyeva, *a.g.ə.*, s. 205.

sadəcə tənbehlə bitmirdi. Ayrı-ayrı mətbu orqanlarının redaktorları, əməkdaşları, hətta hərbi hauptvaxtda saxlanılmaqla həbsə məhkum edildilər. Bu cür əngəllərin aşılmasında istər qəzet redaktorları, istərsə də qəzetləri maliyyələşdirən imkanlı həmvətənlərimiz əllərindən gələni edirdilər. Milli qəzətlərə qarşı məhkəmələrdə qaldırılan iddialar, tətbiq olunan cərimələr belə bu dəstəyi önləyə bilmirdi. Rusiya müsəlmanlarının mətbuat tarixini araşdıran fransız tədqiqatçılar – A.Benniqsən və Ş.Lemersye-Kelkeje bununla bağlı yazırdılar:

“Mətbuatın ictimai fikrə təsir gücünə bələd olan varlı müsəlman tatarları tərəddüdsüz dövrü mətbuata səxavətlə yardım edirdilər və turalım, hökumət əleyhinə hansısa məqaləyə görə hakimiyyət baş redaktoru cərimələyirdisə bu halda mütləq həmin cəriməni ödəməyə hazır bir imkanlı tatar tapılırdı. Və ya varlı abunəçilər tələb olunan məbləği toplayırdılar ki, qəzet fəaliyyətini davam etsin. Bir qayda olaraq, mesenatlardan daxil olan vəsaitlər anonim qalır, amma bəzi hallarda qəzetlər bu haqda öz səhifələrində rəsmi elan edirdilər”²⁶.

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan ziyalıları sadəcə və təkəcə hökumətin deyil, erməni sensorların da təzyiqi ilə üzləşirdilər. Məsələn, hələ manifestin verilməsi ərafəsində çap edilən “Həyat” qəzeti ilə bağlı Tiflisdə “Xanzadə” ləqəbli erməni sensor Qaraxanov belə yazırdı: *“Yeni yaradılan “Həyat” qəzeti... Rusiyanın başı içki məclislərinə və əyləncələrə qarışdığını, əhalisinin mənaviyyatının pozulduğunu bildirir. Məgər bu fikirlər qəzetin oxucularında rus həyatı haqqında yanlış təsəvvür yaratdığından xəbər vermir? Halbuki həmin rus həyatı Rusiya müsəlman kütləsinə çox işıqlı və ülvi şey verə bilirdi”²⁷.* Qaraxanova görə, qəzet guya Rusiyaya qarşı şübhə toxumu səpməklə panislamizm dalğasına xidmət edirdi. Bu cür iddialar anadilli mətbuatın sürətli inkişafı önündə əngəllər yaratsa da milli mətbuatımızın inkişafına mane ola bilməmişdi²⁸.

Bununla belə milli qəzətlərin çapı vaxtı başqa problemlər də üzə çıxırdı ki, bunlardan da ən mühümü milli oxucu auditoriyasının darlığı idi. Pərakəndə satışın olmaması daim kənardan maliyyə dəstəyinə ehtiyac yaradırdı. Rusiyanın ən məşhur və çox yayımlanan qəzetinin pərakəndə satışı ən yaxşı halda 500 nüsxəni keçmirdi. Tirajın azlığı reklam və elanlarda da özünü göstərirdi – onlar cüzi olurdu. Əhməd bəy Ağayevin yazdığına görə, Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzet rus dilində çıxan qəzətdən baha başa gəlirdi: *“Bütün bərabər şərtlərlə yanaşı müsəlman qəzetinin düzümü rusdilli nəşrdən iki dəfə çox xərc tələb edir”²⁹.* Yaranan problemlərə baxmayaraq istər anadilli, istərsə də rusdilli milli mətbuatımız inkişafında bəzi şəxsiyyətlərin rolunu fərqləndirmək lazımdır. Bu baxımdan Yusif bəy Akçura Bakıda milyonçu Tağıyevin rusca nəşr etdirdiyi “Kaspi”

²⁶ Alexandre et Ch. Lemercier-Quellejay Bennigsen, **La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Ecole Pratique des Hautes Etudes – Sorbonne, Mouton & Co., La Haye, Paris 1964, s. 49; Hacıyeva, **a.g.ə.**, s. 205.

²⁷ Dilarə Seyidzadə, **a.g.ə.**, s.73.

²⁸ Hacıyeva, **a.g.ə.**, s.210.

²⁹ Ахмед-бек Агаев, “Ответ без желания”, **Бакинский день**, №20, Баку 1907, с.4.

və türkcə “Həyat” qəzetlərini onun çap etdirməsi faktını yada salaraq bu dövrdə Azərbaycanın mətbuat tarixi ilə bağlı yazmışdır ki, “Kaspi”nin baş redaktoru Əlimərdan bəy Topçubaşov, ən çox, ən yaxşı və ən parlaq yazan mühərriri də Əhməd bəy Ağayev idi. “Kaspi” və “Həyat”dan sonra “İrşad”, “Yeni İrşad”, “Təzə Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni Füyuzat”, rusca “Progress”, “Təkamül”, “Nicat” kimi bir çox qəzetlərin hamısı Bakıda və əsasən hamısı Tağıyev, Muxtarov, Aşurbəyli kimi sərmayədarların nəşirliyi ilə çıxmışdır³⁰. Əli bəy Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində nəşr olunan “Qəzetimizin məsləki” adlı proqram məqaləsi sadəcə yeni mətbuat orqanının deyil, bütövlükdə anadilli mətbuatın da istiqamətini də müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həmin məqalədə belə mühüm bir fikir ifadə olunur:

“Bizim xalq, xüsusilə bir az məktəb görüb yazmaq, oxumaq bilənlər öylə zənn edirlər ki, hər qəzetə faydalıdır. (...) Xeyr! Qəzetə dəxi tutduğu məsləkə görə bir qisim xalqın mübtəla olduğu əfyun və bəng (tiryək) kimi müzür (zərərli) ola bilir! və belə qəzetlər fikrin sönməsinə, milli və humanist sifətlərin məhvində, cavanların vaxtından əvvəl qocalmalarına xidmət edir. Məsələn, Avropada qərəzkarana məqalələr nəşr edən qəzetlər mövcuddur”.

Odur ki, hər hansı bir qəzeti ələ alıb oxuyan kəs o qəzetinə məsləkdə olduğunu bilməlidir. “Məslək yol deməkdir, yol isə düz və asan ya arizəli və müşkül ola bilir”³¹. Bu amala xidmət edən Əli bəy Hüseynzadə əbəs yerə yazmırdı ki, “bütün millətlər kimi, biz də doğma dilimizi, tariximizi, adət və ənənələrimizi, dünənimizi, bu günümüzü, hətta sabahki halımızı” dərindən öyrənməliyik ...lazımdır ki, millətin öz ana dili məlumat və maarif təhsilinə alət olsun. Vacib şərtlərdən biri elmlərin və ədəbiyyatın ana dilində təraqqi etməsidir”.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda gətirilən materiallar da bir daha göstərir ki, bütövlükdə, 17 oktyabr manifestindən sonra baş verən demokratik dəyişikliklərin təsiri ilə mütərəqqi anadilli milli mətbuat formalaşdı. Qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının rəhbərliyi altında Azərbaycan dilində çap olunan qəzet və jurnallar həm Azərbaycan publisistika məktəbinin inkişafına səbəb oldu, bu da Azərbaycan ictimai-siyasi fikri tarixində mühüm rol oynadı. Bu məktəb Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyətini – alimləri, yazıçıları, şairləri, tənqidçiləri, müəllimləri və başqa peşə sahiblərini öz ətrafına toplamağa nail oldu. Anadilli mətbuat ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi fikrin təkamülündə, xalqımızın milli şüurunun tərbiyəsində mühüm işlər gördü. Nəticədə milli-mənəvi dəyərlərimizi təbliğ və

³⁰ Yusif bəy Akçura, “Türklük”, **Türk Yurdu Dergisi**, c. 31 (63), sayı 285 (646), Ankara 2011, s.59; Aytek Memmedova, “Azərbaycan’ın Türk Dünyasındakı Mevkiinə Tarixsel Bakış”, **Milli Kültür Araştırma Dergisi**, c.4, sayı 1, Niğde 2020, s. 69-79.

³¹ Əziz Mirəhmədov, **Əhməd bəy Ağaoğlu**, Ərgünəş, Bakı 2014, s.7

tərənnüm edən ictimai-siyasi xadimlərimizin yeni nəsli yetişməsində bu mətbuatın çox böyük rolu oldu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Əhməd bəy Ağayev, “Sözlər, sözlər”, **Kaspi**, Bakı 18 yanvar 1905, s. 3.
2. Akçura Yusif bəy, “Türklük”, **Türk Yurdu Dergisi**, c.31(63), sayı 285 (646), Ankara 2011, s. 56-62.
3. **Azərbaycan tarixi**, Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər), Bakı, Elm, 2008.
4. Bennigsen Alexandre et Ch. Lemerrier-Quelquejay, **La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Ecole Pratique des Hautes Etudes - Sorbonne, Mouton & Co., La Haye, Paris 1964.
5. Fəridə Əliyeva, “17 oktyabr 1905-ci il manifestinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə dair”, Bakı, **Tarix və onun problemləri**, №3, 2011, s. 52-55.
6. Üzeyir Hacıbəyli, “Kim nə haydadır?” **İrşad**, №283, Bakı 12 dekabr 1906.
7. Üzeyir Hacıbəyli, **Nəşrlərdə kənara qoyulmuş mətbu əsərləri (1904-1912)**, 2 hissədə: I hissə, Bakı, Elm, 2009.
8. Üzeyir Hacıbəyli, **Seçilmiş əsərləri**, 2 cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
9. Lalə Hacıyeva, **Azərbaycanın rusdilli dövrü mətbuatının tarixindən (1871-1918)**, Bakı, Elm və Təhsil, 2017.
10. Əli bəy Hüseynzadə, **Siyasəti-fürsət**, Bakı, Elm, 1994.
11. **XX əsr Azərbaycan tarixi**, II cild, Ali məktəblər üçün dərslik, prof. T.T.Vəliyevin ümumi redaktəsi ilə, Bakı, Təhsil, 2009.
12. Memmedova AYTEK, “Azerbaycan’ın Türk Dünyasındaki Mevkiine Tarihsel Bakış”, **Milli Kültür Araştırma Dergisi**, c. 4, sayı 1, Niğde 2020, s.69-79.
13. Əziz Mirəhmədov, **Əhməd bəy Ağaoğlu**, Bakı, Ərgünəş, 2014.
14. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, “Oktyabrın 17-si”, **İrşad**, №245, 17 oktyabr 1906.
15. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, **Əsərləri**, I cild, 1903-1909, Bakı, Azərneşr, 1992.
16. Dilarə Seyidzadə, **Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar**, Oka ofset, Bakı 2004.
17. Məhəmmədəğa Şahtaxtı, **Seçilmiş əsərləri**, Bakı, Çarşıoğlu, 2006.
18. Haşım bəy Vəzirov, **Haşım bəy Vəzirovun jurnalistik fəaliyyəti. Kefim gələndə**, Şuşa, Bakı 2001.
19. Ахмед-бек Агаев, “Ответ без желания”, **Бакинский день**, №20, Баку 1907.
20. Витте Сергей, **Воспоминания**, Полное издание в одном томе, Альфа-книга, Москва 2010.
21. Мирза Мирзаев, **Материалы по истории тюркской печат на Кавказе**, Баку, Ченлибел, 2009.

22. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ), т. 25, отделение 1, 1905, от №25605 - 27172 и дополнения, Санкт-Петербург, Государственная типография, 1908.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Pənahova Şövkət Eyvaz qızı – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı, Azərbaycan, Bakı.

Panahova Shovkat – candidate for a degree of A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS Azerbaijan, Baku.